

Kéri Katalin
egyetemi docens
PTE, BTK, Tanárképző Intézet

Varga Attila
tanár, Budapest

A pártideológia tükröződése az 1950–1953 között kiadott alsó tagozatos tankönyvekben

Bevezetés

1950–53 között Magyarország iskolarendszerének valamennyi szintjén új tankönyvek kerültek bevezetésre. Ezek tartalma tükrözte az 1945-től folyamatosan balra tolódó, 1947 után radikális fordulatot vett, szovjet mintát követő hatalmi ideológiát, a lezajlott kurzusváltást. Az iskolák államosítása, a tankönyvkiadás egységesítése és az 1951-ben született, oktatásüggyel kapcsolatos párthatározatok, valamint a „szocialista ember-típus” kialakítását célként kitűző új tantervek hosszú időre az ideológiai harc fontos területévé, a nagypolitika befolyási övezetévé tették az oktatási intézményeket.

A hivatalos ideológia szintjén a gyermeknevelés, maga a gyermekszemlélet is párt-szemponatok szerint alakult és került kifejezésre. (1) Ebben az időszakban hazánkban őrí-
ási országos propagandát kapott a gyermekvállalás támogatása, mert a politikusok – egy-
részt – a népességszám emelésében látták az extenzív, tervszámok büvkörébe vont gaz-
dasági fejlődés zálogát. Az új, szocialista államberendezkedés saját – még a szovjet be-
folyás ellenére is ingatagnak tűnő – alappilléreit egy új szellemben nevelt, baloldali ér-
zelmű ifjúsággal kívánta megerősíteni. Ezt célozta maga az egységes iskolarendszer, va-
lamint a központilag készített tantervek és a pártideológiát tükröző tankönyvek elkészí-
tése és bevezetése.

Jelen tanulmány – vázlatos kor- és neveléstörténeti bevezetés után – röviden áttekin-
tést nyújt arról, hogy hogyan tükröződött ezen időszak alsó tagozatos könyveiben, a 6 és
10 éves kor közötti gyermekek oktatására szánt szövegekben és illusztrációkban a párt-
ideológia. Kiemelt vizsgálódási területként kezeltük az olvasmányokban ábrázolt szemé-
lyi kultusz, illetve a számtanpéldákba burkolt politikai üzenetek feltárását. (2)

Történelmi helyzet

1945-ben Magyarország háborút veszített államként a szovjet befolyási zóna részévé
vált. Megkezdődött az előző politikai rendszer vezető személyiségeinek felelősségre vo-
nása, és új, politikailag radikális intézkedések sorozata következett. A világi és egyházi
nagybirtokok, középbirtokok felosztása, a bányák, nagyüzemek, majd közép- és kisüze-
mek államosítása nem egyszerűen a Szovjetunióból átvett ideológia bázisán történt, an-
nak támogató hátterét a magyarországi szociális elégedetlenség adta (3), ez lett az erőtel-
jes és gyors balra tolódás társadalmi alapja. Bár 1945-ben az államhatalom még a parla-
mentáris többpártrendszeren nyugodott, 1949-re már kialakult a proletárdiktatúra. A
gyors politikai változásokat előrevetítette az a lépés, hogy a Független Kisgazdapárt –
jóllehet az 1945 novemberi választásokon a szavazatok 57,03%-ának megszerzésével el-
sősprő győzelmet aratott – koalíciós kormányt alakított a baloldali pártokkal (KMP,
SZDP, Parasztpárt). A Kommunista Pártban hazánkban is – hasonlóan a szovjet övezet

más országaihoz – vezető szerepet kaptak az 1945 előtt Szovjetunióban élt baloldali politikusok. Tevékenységüknek köszönhetően 1947-re szinte teljesen sikerült az 1946 februárjában köztársasággá kikiáltott ország jobboldali erőit szétmorzsolni. Az 1946-ban megalakult Baloldali Blokk „szálamitaktikája” – melyet a SZEB is támogatott – több területen is meghátrálásra kényszerítette a Kiszgazdapárt politikusait.

1947-ben született meg Párizsban a magyar békeszerződés, mely visszaállította az ország 1938-as határait, 300 millió dollár jóvátétel kötelezettségét róta a gazdaságilag enélkül is igen nehéz helyzetben lévő lakosságra, és – bár döntöttek a szövetséges csapatok 90 napon belül történő kivonásáról és Magyarország papíron visszanyerte szuverenitását – lehetővé tették, hogy 1955-ig az ausztriai szovjet megszállási övezet utánpótlási vonalainak biztosítására szovjetek állomásozhassanak hazánk területén. (4) A Kiszgazdapárt szinte teljes széthullása után az 1947 nyarára előrehozott, ú. n. „kékcédulás”, súlyos csalásokkal terhelt választáson az MKP kapta a legtöbb szavazatot (22,3%), s a kormányzati válság áthidalása után szeptemberben alakult meg a kormány. Ez az év volt a tervgazdálkodás bevezetésének első éve is, szovjet mintára létrejött a Tervgazdasági Tanács és az Országos Tervhivatal.

1948-ban megkötötték a szovjet-magyar barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés, mely része volt a „szovjet blokk” kialakulásának. A hidegháborúnak nevezett történelmi időszakban Magyarország végérvényesen a Szovjetunió oldalára került, s ez egyben azt is jelentette, hogy a másik („imperialista”) tábor országaitól elzárta magát. 1948-ban a munkáspártok egyesülésével megalakult a Magyar Dolgozók Pártja, melynek elnöke a szociáldemokrata Szakasits Árpád, főtitkára pedig a moszkovita kommunista vezető, Rákosi Mátyás lett.

Jelentős változások következtek be bel- és külpolitikai, gazdasági, kulturális és egyéb területeken is ebben az időszakban. Megszerveződött és 1948 szeptemberétől átvette a korábbi politikai rendőrség (ÁVO) szerepét a korszak rettegett szerve, az Államvédelmi Hatóság (ÁVH); a Kominformból kizárt Jugoszláv Kommunista Pártot alig egy év alatt kiszorították a szovjet blokkból is, és ez a magyar politizálásban is világosan éreztette hatását; az 1945-ös újjáépítés időszakában életre hívott munkaversenyeket szovjet mintára országos, központosított „Sztahanov-mozgalommá” szervezték, s ez része volt az állami irányítás totális kiterjesztésére tett lépéseknek.

1949 elején – a Marshall-terv ellensúlyozására – Sztálin személyes kezdeményezésére létrejött Varsóban a KGST, melynek Magyarország is tagja lett. Ettől az évtől kezdve hazánkban az országgyűlési választásoknak 4 évtizeden át gyakorlatilag nem volt tétje, 1949 májusában a minden párt jelöltjeit egyesítő „Hazafias Népfront” először aratott átütő győzelmet, a megválasztott képviselők 71%-a az MDP tagja volt. (5) Miután a kommunisták külső ellenségeikkel különböző módon leszámoltak, 1949-től, Rajk Lászlóék perbefogásától Magyarországon is egymást érték a párton belüli „ellenség” likvidálására szolgáló koncepciók – szintén szovjet mintára. 1949. augusztus 20-án lépett életbe a Magyar Népköztársaság új alkotmánya, amelynek előképe az 1936-os sztálini alkotmány volt, és nem mutatott kapcsolatot a magyar alkotmánytörténet korábban elért eredményeivel. Ezen alkotmány valódi funkciója az új kommunista berendezkedés, a proletárdiktatúra alapintézményeinek deklarálása lett. A gazdaság megtámogatására bevezették a terv-, majd békekölcsön-jegyzést, amelynek „önkéntes” jellege hamar feledésbe merült, s amely kellemetlen terheket rótt a magyar lakosságra.

A központosítás az 1940–50-es évek fordulójára magában a hatalomban is manifesztálódott. A mintát ugyancsak a szovjet példa, a Sztálin körül kialakult személyi kultusz adta. Sztálint tévedhetetlen, minden és mindenki fölött álló, legkiválóbb és mindent tudó népvezérként bálványozták, ő személyesítette meg a Pártot, magát a kommunizmus eszményét. Magyarországon a „legjobb tanítványként” aposztrofált Rákosi Mátyás, a pártfőtitkári, miniszterelnök-helyettesi (majd miniszteri), katonai parancsnoki és egyéb fon-

tos posztokat halmozó politikus lett mindenki „atyja”, „elvtársa”, az úttörők „pajtása”, akinek személyéhez kapcsolták a viszontagságos időkből való kilábalást, a „felvirágzást”. Képe ott volt a plakátokon, faliújságokon, hírlapok, tankönyvek hasábjain, a „szocreal” művészet festmény- és szoborábrázolásain.

Öt ünnepelték elsősorban az 50-es évek elejétől kibontakozó tévesztés, valamint a „vas és acél országa” gigantikus álom építészeti és gazdasági eredményei kapcsán. Az 1952-ben, Rákosi 60. születésnapján rendezett ünnepek Sztálin 70. születésnapjának 1949-es szovjet megünneplését idézték.

Oktatáspolitikai

A magyarországi oktatásügy alakulása 1945 után egyre érzékelhetőbben és látványosabban a politika változásainak függvénye volt. 1945-ben több olyan intézkedés történt, amely valamilyen módon folytatni kívánta az 1940-es évek előtt megkezdett oktatási reformokat. Miniszterelnöki rendelet született a 8 osztályos általános iskola megalakításáról (e rendeletben nyoma sem volt az 1940:20. tc. fokozatosan bevezetendő iskolaszervezet-váltási törekvéseinek, hiszen a 6650/1945-ös rendeletet két hét alatt kellett végrehajtani). Így a magyar iskolarendszer 8+4 osztályos lett.

A korábbi előzményekhez is visszanyúlva, a hátrányos helyzetű munkás-paraszt származású fiatalok tanulmányait segítő 1946-ban létrejött a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom (NÉKEM), és még ugyanezen év nyarán megalakult a népi kollégiumokat tömörítő országos szövetség is (NÉKOSZ). 1946-ban szerveződött meg a magyar úttörőmozgalom (június 2.) és oszlatta fel Rajk László a Magyar Cserkész Szövetséget (július 4.). Ugyanebben az időszakban sor került a magyarországi katolikus ifjúsági egyesületek feloszlására is (pl.: KALOT, KALÁSZ, EMERICANA, Szivgárda stb.).

1946 végére – a külpolitikai feltételrendszer jelentős megváltozásával a háttérben – hazánkban az oktatásügy területe is a politikai harcok színterévé vált. Az 1945-ben deklarált vallásszabadság ellenére egyre több intézkedés sértette és csorbította a történelmi egyházak jogait, és a baloldali megnyilatkozásokból egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az oktatáspolitikán belül végső cél az iskolák államosítása. A sajtóban 1947-ben hatalmas vita bontakozott ki e témát illetően, elsősorban a Szabad Nép és az Új Ember hasábjain. (6) 1948 nyarán az MDP történetének legelső jelentős politikai eseménye volt – létrejötte után mindössze 4 nappal, 1948. június 16-án – a magyarországi felekezeti iskolák állami kézbe vétele (a hazai oktatási intézmények csaknem 2/3 része volt ekkor egyházi iskola).

1949-től újabb, jelentős átszervezések és intézményalapítások történtek a közép- és felsőfokú tanügyben. Ösztől bevezették az egységes gimnáziumi szervezetbe fogott középiskolát, ám a „reformot” már a következő évben továbbfejlesztették, technikumokat és szakközépiskolákat is létrehozva. (7) 1949-ben feloszlott a NÉKOSZ. Az iskolákban eltörölték a vallásoktatás kötelező jellegét, és 1950-től jelentős korlátok közé szorították annak fakultatív formáját is.

1950-ben minden korábbinál élesebb fordulatot vett a magyarországi oktatáspolitikai alakulása: az MDP Központi Vezetősége március 29-én párthatározatot adott ki a közoktatás kérdéseivel kapcsolatosan. Az oktatásügy kudarcairól megállapították, hogy azok az „ellenség aknamunkájának” következményei, és ettől kezdve mindent megtettek az „elhajlások” felderítése, a „garázdálgodók” és „kártevők” oktatáspolitikából, iskolákból való kiszorítása érdekében, tömegesen utat nyitva így a karrierjüket párthűsége (és nem vagy csak kevésbé a szakértelemre) építő „káderek” számára. Az iskolákból igyekeztek száműzni a „klerikális reakciót” és a „burzsoá ideológiát”, harcot hirdettek – hasonlóan, mint az 1930-as évek Szovjetuniójában – a pedológia ellen. 1952-ben egy, a Pedagógiai Szemleiben megjelent összegző tanulmány szerzője így emlékezett vissza a párthatározat előtti időkre: „Szocialista építésünk sikere azt kívánta, hogy iskoláinkat évről-évre több

fiatal végezze el s köztük minél több a munkások és parasztek gyermekei közül. Ezt igyekezett a köznevelés területén garázdálkodó ellenség megakadályozni, ezért igyekezett kiszorítani a munkás- és parasztyerekeket az iskolákból »maximalizmussal«, hamis »színvonal-követelményekkel«, tankönyvszabotázzsal, a tanulók túlterhelésével, ezért engedett teret a tudománytalan, reakciós, burzsoá nevelési elméleteknek, és hagyta szabadon garázdálkodni iskoláinkban a klerikális reakciót.” (8) Megszüntették a „pedagógiai fetisizmussal” vádolt Országos Neveléstudományi Intézetet, melyet a legfőbb bomlasztó erőnek tartottak.

A párthatározat alapján új tantervek készültek, a tantervkészítés legfőbb szempontjai az alábbiak voltak: A marxi-lenini ideológia megalapozása a természettudományi és társadalomtudományi tárgyak óraszámának növelésével és a megfelelő tananyag kiválasztásával; a békéért folyó harc, a klerikális reakció elleni küzdelem és a termelési kérdései felé való fokozott fordulás; valamint küzdelem a „lemorzsolódás” ellen (9) (ennek egyik eleme volt az alsó négy osztály tananyagának „tartalmasabbá tétele” a felső osztályokban mutatkozó „nehézségek csökkentése” érdekében). A tantervek összehangolása és „korszerűsítése” folyamatosan, a szovjet tantervi minták alapján zajlott ezekben az években.

Az új tantervek bevezetésével egyidőben új tankönyvek születtek, és kibontakoztak az új céloknek megfelelő szellemű tanítói-tanári továbbképzések. 1951-től Közoktatásügyi Minisztériumra változott a VKM neve. Új irányelvek jelentek meg az egyetemi és főiskolai felvételi rendjéről, melyek közül a legfontosabb az volt, hogy a felvételi vizsgákon el kellett érni a karra vonatkozóan meghatározott keretszámot, és ügyelni kellett a karokra felvett hallgatók szociális összetételére, valamint biztosítani kellett a nők megfelelő arányát minden intézményben. 1952-ben minisztériumi tervezet készült Rákosi Mátyas születésnapjának iskolai megünnepléséről. (10) Ebben az időszakban hazánkban is megvalósítandóként tűzték ki azt a modellt, melyről egy korabeli orosz szerző 1948-as írása alapján így számolt be 1951-ben a Pedagógiai Szemle: „... az állam a társadalom életének minden oldalát egységes terv szerint irányítja, (...) nincsenek egymással szembenálló osztályok, (...) minden iskolán kívüli kultúrhatás: könyvkiadás, mozi, színház, sport az állam kezében összpontosul és azokat eszmeileg a Párt irányítja...” (11) Az oktatáspolitikai 1953 nyarától – amikor is Nagy Imre vezetésével új kormány alakult – jelentős fordulatot vett, az 1954. február 15-i oktatási párthatározat hosszasan részletezte az előző évek mulasztásait és helytelen döntéseit, és új, a minőségi oktatás felé való elmozdulást szorgalmazott új „direktívájával”.

Tankönyvkiadás

1945 után Magyarországon újjászervezték az Országos Köznevelési Tanácsot, és e szerv hatáskörébe tartozott a tankönyvkiadás. A tankönyvbizottság elnöke Sík Sándor, helyettese pedig Kiss Árpád volt. (12) Felülvizsgálták a korábban használatban lévő tankönyveket, és megszervezték az állami tankönyvkiadást. 1946-tól minisztériumi tankönyvpályázati kiírások jelentek meg, és kidolgozták az általános iskolai tankönyvkészítés alapelveit. (13) A korszerű pedagógiai szempontok mellett szereplő világnézeti alapelvek között ekkor még a demokrácia, a szabadság, a szociális érzékenység, a humanizmus, az egyetemes testvériség és a „tiszta nemzeti-népi gondolat” szerepelt kívánatos értéként. „A tankönyv nem tartalmazhat semmit, ami sértő lehetne egyes világnézetekre, osztályokra, nemzetiségekre, nemzetre, vallásra, erkölcsre vagy felekezetre” (14) – fogalmazták meg a szempontok összeállítói.

1947 decemberére készültek el a pályázati anyagok alapján az általános iskola I–VII. osztályai számára a szép kivitelezésű, korszerű tankönyvek, ám alig száradt meg rajtuk a nyomdafesték, az időközben egyre inkább balra tolódó és átpolitizálódó magyar oktatásügy egyes vezetői – maga Ortutay Gyula miniszter is – máris kifogásolták, hogy a tan-

könyvek nincsenek eléggé „átpolitizálva”. A korszakra jellemző, új könyvekkel kapcsolatos „tankönyvkritikai” megfogalmazás volt például az alábbi: „... a II. osztályos általános iskolai könyvben egyáltalán nem esett szó az ipari munkásságról, falusi csizmadia jelentette a munkást. (...) (egy-egy olvasmányok) súlyos politikai hibákat is tartalmaztak: nagygazdákról szóló történetek, sőt kulákok dicsérete is előfordult bennük. A tankönyveken még erősen megmutatkozott a klerikális hatás. A városok illusztrációiban mint legfontosabb épületet a templomot mutatták be. Az adatok között templombajárók száma szerepelt állandóan. A sovinizmus és nacionalizmus is gyakran fellelhető volt, például a földrajz-könyvek Kárpát-medencéről és a benne lakó románokról beszéltek.” (15) Az 1948/49-es tanévben már új, a politikai fordulatnak megfelelő könyvek íródtak, és az Országos Köznevelési Tanács működését is bizonytalan időre „szüneteltették”.

1949-ben az iskolák államosítását követően maga a tankönyvkiadás is államivá vált, létrejött a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat. A szerzőket a minisztérium tankönyvosztálya jelölte ki, és a tartalmi ellenőrzés sem e vállalat feladata volt. A Tankönyvkiadó főként a kéziratok előkészítésével, a nyomdai munkálatok bonyolításával és a tankönyvek terjesztésével foglalkozott. (16) Az 1950-ben készített új tantervek valamennyi iskolai szinten a szocialistának deklarált világnézet szellemében megírt tankönyvek bevezetését vonták magukkal. A párhatózat szerint: „Olyan ütemben, amennyire csak gyakorlatilag megvalósítható, tankönyvek, tanterv és tananyag sugározza a marxizmus-leninizmus ideológiáját, mely nem a szakismeretek és szaktudományok elhanyagolását, hanem elmélyültebb, korszerűbb, az összefüggéseket feltáró, tehát tudományosabb oktatását jelenti.” Megjegyzendő, hogy ebben a félévben a szocialista tábor más országaiban is teljesen hasonló oktatásügyi változások zajlottak le, szinte egymással vetélkedve születtek az ezzel kapcsolatos párhatózatok. Egyetlen példa ennek érzékeltetésére: 1951. május 28-án a Csehszlovák Kommunista Párt KB Elnökségének tankönyvekről hozott határozata ezekkel a szavakkal fejeződött be: „A marxizmus-leninizmus legyen világító fény, amely elűz minden sötétséget, behatol a maradiság, a hazugság és csalás minden rejtekhelyére, úrrá lesz a szellemi tevékenység minden területén, megvilágít minden egészségesen gondolkodó fejet és olyan fényvel árasztja el az egész földet, hogy a mi igazságunk, a szocializmus és kommunizmus igazsága diadalmas győzelmet arasson.” (17)

Az 1950/51-es tanévkezdésre közel 7 millió új tankönyv került az általános- és középiskolákba, közöttük 32-féle magyar nyelvű általános iskolai könyv. Ezek nagyrészt a párt útmutatásait, illetve a szovjet tankönyvek ideológiai-tartalmi szempontjait követték. 1951-et követően egymás után kerültek lefordításra szovjet módszertani és szaktudományos könyvek, és az ottani szerzőktől származó írások elárasztották a pedagógiai sajtó hasábjait is. A tankönyvírás kérdéseivel az MDP II. kongresszusa is foglalkozott, Révai József például beszédében óvta a tankönyvszerzőket és tanárokat a „sematikus vulgárizálástól és az erőszakos aktualizálástól”. A tankönyvkiadással kapcsolatosan megsokszorozódott feladatok 1951 és 1953 között folytonos bővítéseket és a Tankönyvkiadó dolgozóinak folyamatos létszámnövekedését vonták maguk után. 1953-tól a tankönyvek terjesztése az Állami Könyvterjesztő Vállalat feladata lett.

Alsó tagozatos tankönyvek

Az 1950-es évek tantervi- és tankönyvi reformjai között szerepelt az alsó tagozatos könyvek tartalmi-ideológiai átdolgozása is. A négy évfolyam számára évfolyamonként egy-egy tankönyvet adtak ki, amelyek magukba foglalták az alsós osztályok számára tantervileg előírt tárgyak tananyagát. Az *Első, Második, Harmadik és Negyedik Könyvünk* címmel megjelentetett, többszínnyomással készült művek alapvetően az írás, olvasás és számolás tanításához nyújtottak alapot. A tankönyvcsalád tagjaihoz a tanítók számára 1950-től tájékoztató füzeteket is megjelentettek. Egy ilyenben olvashatóak a következő

megállapítások: „A tankönyv politikai és pedagógiai színvonala emelkedett... Ezek a békéért folyó, világméretű harcot (...), népi demokráciánk szocializmust építő szabad életét (...) ábrázolják. (...) A tárgyi ismeretek nyújtása mellett az a feladatunk, hogy növendékeink ideológiai nevelését is szolgáljuk...” (18)

A tankönyvek olvasmányokban és számtanpéldáiban évről-évre növekvő arányban megjelent tehát a politikai tartalom, a szocializmus építésének számos momentuma, a tankönyvek a korszak fentebb jelzett történelmi-gazdasági-ideológiai folyamatainak hű tükrévé váltak.

A személyi kultusz tükröződése az olvasmányokban

A prózai olvasmányokban és a költeményekben bemutatásra kerültek a marxizmus-leninizmus-sztálinizmus főbb ideológusai, első és kiemelt helyen mindig Sztálin (esetenként Lenin), valamint az őket követő Rákosi Mátyás. Az alsó tagozatos könyvek szövegei Sztálin gyermekkorát és mozgalmi múltját emlegették leggyakrabban. Jellemző az, a *Harmadik könyvünk* című, 1953-ban megjelent műből való részlet, amelyben a becsületesség mintaképeinek beállított pártvezérről az alábbiak olvashatók:

„– *Hát értsd meg, sügni vagy segíteni, az két dolog!* Sügni helytelen, mert az csalás. Abból te nem tanulsz, félrevezeted a tanítót, meg saját magadat is. De ha becsületesen tanulsz, akkor mindig hasznát veszed a tudásodnak. És máskor ne próbálj megvesztegetni!

Csodálatos fiú volt ez a Szoszó – a jelleme már nem is vas, *hanem egyenesen acél.*

Már akkor meglátszott rajta, megéreződött minden szaván, hogy egyszer, ha megnő – acélról nevezi majd el népe, s az egész világ.

Acél – ezt Szoszó hazájában *sztál*-nak hívják.

A hajdani kis Szoszó neve pedig már hosszú idő óta *Ioszif Visszarionovics Sztálin.*” (19)

Sztálinhoz hasonlóan, gyermekkori becenevén emlegették gyakran Lenint („Vologya”), hogy közelebb hozzák őt a tankönyvek kis olvasóihoz, és Rákosi Mátyás iskolai életéről is olvashattak a kisdíákok. Az ő esetében több tankönyv is megemlítette és kiemelte aktív részvételét a századelő diákmozgalmaiban. (20) Gyakran ismételt fordulat volt az alsós tankönyvekben is a „nagy találkozások” felelegetése: az olvasmányok egyrészt felidéztek Rákosi híres emberekkal történő kapcsolatát (kiemelve a pártvezér rájuk tett jelentős hatását), említésre került például József Attila vagy Zalka Máté. Másrészt bemutatták a tankönyvi szövegek Rákosi „kisemberekre” tett hatását, aláhúzva atyáskodó szerepét és mindent látó, mindent tudó – olykor már-már transzcendentálisnak tűnő – személyiségét. Kedves, kedélyes és végtelenül humánus, minden becsületesen dolgozó embernek barátjaként viselkedő Rákosiról olvashattak például könyvükben a negyedik osztályosok abban a szövegben, amely „felidézte” a vezér találkozását Varga Barnabás Kossuth-díjas, sztahanovista bányásszal: „Mindennél többet jelentett számára a Rákosi Mátyás elvtárssal való találkozása. A sztahanovista kongresszus szünetében Rákosi elvtárs kezét fogott vele, régi ismerősként rámosolygott, és csak annyit mondott: – Maga az a Varga Barnabás? Ez a mondás szíven ütötte Varga Barnabást, Rákosi elvtárs ismeri őt! A Kossuth-díj kiosztását követő fogadáson már hosszan elbeszélgetett Rákosi elvtárssal. Kiderült, hogy Rákosi elvtárs már régóta figyelemmel kísérte munkáját és pontosan tudta, milyen győzelmeket ért el a szénbányászatban.” (21) A hasonló történetek természetesen termelősövetkezeti parasztokkal, gyerekekkel (úttörőkkel), fiatal mozgalmárokkal is megisméltődtek az olvasmányokban.

Sztálinnak, Leninnek és Rákosinak az ábrázolása jelen volt óvodáktól az egyetemekig, gyáraktól a kultúrházakig mindenütt és elképzelhetetlenül változatos formában. Ők mosolyogtak a szülészetek szoptatószobáinak falán elhelyezett „triptichon-szerű” képeken, a településeket, munkahelyeket, oktatási intézményeket elborító plakátokon; Sztálin és Rákosi a végeláthatatlanul nyomtatott, őket dicsőítő szövegeken kívül (könyvek, újsá-

gok, szórólapok, idézet-gyűjtemények) gyakori szereplői voltak különböző filmeknek, színdaraboknak; modelljei szobroknak, domborműveknek, festményeknek, sőt, még kézimunkáknak is.

Az alsó tagozatos tankönyvek másfélszáz olvasmányával kapcsolatosan az adott korban érdekes kritika fogalmazódott meg: az ideológia akkori szószólói *keveselték* az eszmei-politikai tartalmakat a kisgyermekek olvasmányában. Egy, a kibontakozó szocialista korszak ifjúsági irodalmát kritikai észrevételekkel illető szerző szerint nagy hiba volt, hogy az újonnan készült tankönyvek szerzői – s maguk a pedagógusok – nem forgatták és nem építették be a tananyagba a gyerekeknek írt új magyar regényeket, melyekben gyakorta helyet kapott a kulákok, feketézők, spekulánsok, fasiszták, egyáltalán: az *ellenség* leleplezése, illetve az úttörőmozgalom, a szovjet hősök és magyar mozgalmárok példájának felemlegetése. (22) Miként e szerző maga is megfogalmazta, a tanulmányunkban vizsgált olvasókönyvek szövegei közé – bármely pártakat ellenére – azért nem épülhetett be több átpolitizált szöveg, mert maga az „új magyar ifjúsági irodalom” fejlődése tulajdonképpen csak 1950-től kezdődött. (23) A tankönyvszerzők így nem támaszkodhattak kierielt, kritikának kellőképpen alávetett szövegekre, melyekből szemelvényeket meríthettek volna, és az orosz nyelvről fordított szövegek száma is csak ezidőtájt kezdett növekedni.

Ha azonban a prózai szövegek és vers(részlet)ek mellett az alsó tagozatos könyvek számtanpéldáit is áttekintjük, világossá válik, hogy az 1951-es párthatározattal és a tantervekkel összhangban a tankönyvek nem titkoltan és évfolyamonként növekvő mennyiségben tartalmaztak a politikai-ideológiai nevelést célzó információkat.

A számtanpéldákba csomagolt ideológiai nevelés

Az alsó tagozatos tankönyvek mindegyike a számtantanítás fontos eszköze volt. Ha megvizsgáljuk a négy különböző osztály számára készített köteteket, szembeűnő, hogy évenként változott a könyvek összterjedelméhez képest a számtani feladatok aránya, és ezeken belül a szöveges példák mennyisége is. A számtani feladatok közül csakis *ez utóbbiak* elemzésével vizsgálható a korszak uralkodó (párt)eszmeűneinek tükrözűdése, vagyis az a kérdés, hogy milyen módon és miféle tartalmak szerepeltetésével használták fel a számtanpéldákat az ideológiai nevelés céljainak végrehajtására.

A történelmi és irodalmi jellegű munkák természetűknél fogva hordozták a szovjet szakirodalomból (-ról) másolt vagy mintázott példákat. A számtan viszont a tényeken alapuló átnevelés lehetőségét rejtette magában. Szöveges példák, statisztikai elemzések és grafikonok ábrázolták és mutatták be a „korszertű” társadalom előűneit, javait. Miközben a tanítók, tanárok szaktárgyi brossúrái arra bátorítottak, hogy az ideológiai harc, a klerikális reakció elleni küzdelem, a szocializmus és a népi demokrácia építésének szorgalmazása meghatározó magatartási forma legyen az órákon, a legtöbb esetben maguk a tankönyvek adták meg ehhez a felhasználható adatokat.

A számtankönyvek vizsgálatát kifejezetten abból a szempontból végeztük el, hogy tartalmuk hogyan szolgálta az ideológiai nevelést. Az *Első könyvűnk* (24) című tankönyvben a korabeli szerző egyértelműen a számtani alapozást tekintette feladatának. Ebben, az első osztályosok számára írott tankönyvben közel egyharmad részt kitevű számtani tananyagban szinte nyoma sem volt a felsőbb osztályokban egyre gyakrabban előforduló ideológiai tartalmú példáknak. A majdnem négyszáz feladat között mindössze hét (1,75%-nyi) olyan található, amelyek burkoltan utalnak a korszak viszonyaira: mozgalmi jellegű és a termelőmunkával kapcsolatos feladatok voltak ezek, például effélék (25): „Az iskolában 4 úttörőraj van. Egy rajba 3 órs tartozik. Hány órs van az iskolában?” /207/ „Hét traktort kellett megjavítani....” /56/ „Vörös csillagot kell kivágni egy ünnepségre...” /55/.

A *Második könyvűnk* (26) című tankönyv 583 számtanpéldájából 41, vagyis az összes feladat mintegy 7%-a hozható összefűggésbe a korszak ideológiájával (ez az arány a 362

szöveges jellegű feladatra vetítve 11%). A mozgalmi életre utaló feladatok az *úttörőélet* különböző jellegzetességeire irányították a diákok figyelmét: többek között a *menetelés és alaki gyakorlatok* („Párosával mennek az úttörők...” /186/ és „Egy rajban 24 úttörő van, egy másikban pedig 36. Jobbra át-ot csinálnak...” /487/), az *egyenruhaviselés* („Négy sapka és 5 úttörőjelvény összesen 53,- Ft-ba kerül...” /473/), a *hulladékgyűjtés* („Az úttörőcsapat vasat gyűjt...” /569/), a *békeharcban való közreműködés* („Békeívre aláírásokat gyűjt 2 pajtás...” /142/), az *ünnepségeken való részvétel* („Készülődnek a gyerekek a november 7-i ünnepségre...” /188/; „A felszabadulás ünnepén, április 4-én...” /309/) és a *kirándulás* („Hat úttörőőrs kirándulni megy... /263/) felemlítése jelent meg ebben a tankönyvben. A feladatokban szereplő gyerekek tehát öntudatos úttörők, akik a mozgalom lelkes hívei, vagyis nem játszanak, nem csinalankodnak, nem viselkednek valódi gyermekként a szövegekben. Fegyelmezettek és felnőttesek. Ezt csak megerősíti egy, a második osztályos gyermekek sajátosságaihoz mérten meglehetősen furcsa feladat: „Egy üvegbe 4 liter bort töltünk...” /6/

A tankönyv több feladata szól *dolgozó felnőttekről*; a termelőmunkához kapcsolódó szókinccs egyértelműen a *munkás-paraszt hatalmat* reprezentálja: „Két munkás összesen 36 Ft-ot keres...” /485/; „Egy szabóüzemben 23 munkás dolgozik, egy asztalosműhelyben 3-szor ennyi...” /534/; „Két esztergályos versenyzett...” /359/ és „A kisebbik kalapács 6 Ft-ba kerül...” /14/. Az állami gazdaságok és falusi szövetkezetek is több feladatban említésre kerültek, gyakran egészen világosan azért, hogy az ideológiai nevelést alátámasszák, mint például ez a feladat: „Amíg az egyéni gazdaságban nem értettek a tehénnel való bánásmóddhoz, addig csak 16 liter tejet adott naponta. Most, hogy jól gondozzák a TSzCs-ben, naponta 26 liter tejet ad. Mennyivel ad többet a tehén, ha jól gondozzák?” /115/ A szövetkezetesítés mellett – miként a könyv egyéb példái sugallják – a szovjet modell követése lehet igazán eredményre vezető. A Szovjetunió bármiféle szövegben való megemlézése e tankönyvcsalád esetében mindig kifejezetten pozitív érzelmek kiváltására hivatott volt, például ez a részlet: „... a Szovjetunióból nemesített búza érkezett...” /136/.

A *Harmadik könyvünk* lapjain 352 számtani feladat szerepelt, közülük 152 szöveges példa. Ez utóbbiak közül 52 darab, vagyis 34,2% foglalkozott valamely, a rendszer ideológiájához kapcsolódó történéssel, jelenséggel, fogalommal. Az előző évekhez hasonlóan a gyerekek továbbra is gyakran találkozhattak „számolási egységként” úttörőkkel, örsökkel, rajjokkal, vörös csillagokkal, nyakkendőkkel és zászlókkal. Tipikus feladat e tankönyvből az alábbi: „Az iskolánk két IV. osztályában összesen 96 tanuló van, ezeknek egyharmada vörösnnyakkendő úttörő. A III. osztályokban 80 tanuló van, de csak egyötöde vörösnnyakkendő úttörő. Melyik osztályban több és mennyivel több a vörösnnyakkendő pajtás?” /82/

Ebben a tankönyvben – melynek számtani példatára feltűnően vékony volt – mindössze két feladat említette a Szovjetuniót: „A Szovjet Hadsereg egyik partizánja a Honvédő Hábóru alatt 960 km utat tett meg...” /343/ és „Iskolánk tanulói felajánlották, hogy 480 képet gyűjtenek a Szovjetunió életéről...” /344/. Az összes többi ideológiai tartalmú feladat hazai körülmények ecsetelésén alapul. Jobbára a korábban már felvillantott munkás-paraszt hatalom bemutatása adja a témákat, és a számtanpéldák megfogalmazásának célja gyakran aligha lehetett más, mint beépíteni egyes kifejezéseket a gyerekek passzív szókinccsébe, illetve kódolt üzenetként közvetíteni a szocializmus vívmányairól szóló híreket. A tervgazdálkodás, az intézményi szakosodás, a villamosítás, a csatornaépítés (a természeti környezet átalakítása), bányászlatás-építés, az ipari és mezőgazdasági munka különböző elemei és helyszínei (munka- és erőgépek, szerszámok, munkaidő hossza, illetve bányák, gyárak, állami gazdaságok) köszönnek vissza a feladatokból, amelyek zöme minden bizonnyal távol állt a gyermekek érdeklődésétől, például az effélek: „Egy mezőgazdasági gépállomásra 690 kg petróleumot és 920 kg benzint vittek...” /158/ és „Egy gyárban szállításra vár 680 db, különböző nagyságú gumiabroncs. Egy autózüzembe visznek 276 db-ot...” /218/.

Valóban kérdéses, hogy a *gyár*, az *üzem*, a *gépállomás*, a *benzin* és a *gumiabroncs* kifejezések folyamatos szerepeltetése megfelelő serkentő volt-e a 9 éves, számtanpéldákkal bíbelődő kisgyerekek számára. A módszertani utasítások és segédletek, a pedagógiai sajtóban megjelent útmutatások mindenesetre azt ismételték, hogy minden iskolai (sőt, óvodai!) szinten kiemelt figyelmet kell fordítani a tudatos politikai nevelésre, a népgazdaság eredményeinek megjelentetésére és a szocialista embertípus kialakítására. Egy oroszból lefordított, tanítók számára írott kézikönyv bemutatása kapcsán Vág Ottó azt írta 1953-ban, hogy az elméleti és gyakorlati szempontok mellett a számtantanítás nevelő ereje is hatalmas. „Persze, a feladat betöltésére nem akármilyen, hanem csak helyesen megalkotott példa lehet alkalmas” – írta, és kiemelte a tanítói kézikönyvnek az SzK(b)P Központi Bizottság 1936 júliusi határozatának útmutatásait követő szemléletét: „az iskolásgyermekek fejlődése kapcsolatban van (...) a tananyag tartalmával, amely a tanuló tudatában tükröződik...” (27)

Az alsó tagozatos tankönyvek utolsó darabja, a *Negyedik könyviünk* címet viselő kötet minden szempontból fölülkerekedett az eddig vizsgált munkákon. Ebben a tankönyvben 820 (!) számtani feladat segítségével gyakorolhatták be a gyerekek – a milliós számkörig terjedően – az algebrai relációkat. Ezen példák fele (412 darab) szöveges feladat volt, és ebben a könyvben először találkozhattak a példák feldolgozását segítő kommentárokkal és grafikonokkal. E példák 33%-a (az összes feladat 17%-a) volt ideológiai tartalmú, gyakran egyáltalán nem is palástolt politikai szándékkal. Sőt, ennek éppen az ellenkezőjét figyelhetjük meg: direkt kérdésfeltevással próbálták ideológiai beszélgetésekre, vitákra ösztönözni a tanulókat. Például az alábbi feladatok: „Egy alföldi tanyaközpontban 3016 ember lakik. Eből 2908 aláírta a békeívet. Hány ember nem írta alá? (Kik voltak ezek? A béke ellenségei a mi ellenségeink.)” /287/ és „Acélttermelésünket az ötéves terv végére megháromszorozzuk. Ez azért fontos, mert a traktorok és általában a gépek gyártásához sok vas és acél kell. (...) Mít tudhatsz meg ezekből az adatokból?” /274/ vagy „Egy egyénileg dolgozó paraszt 95 q rozsot vetett el. Aratás után 1140 kg-ot csépelet belőle. (...) A szomszéd tszcs-ben ugyanolyan földön 16-szoros termés volt. (...) Miért volt ott nagyobb a termés?” /701/

A tervgazdálkodás, az iparosodás eredményei tehát – az előző éveknél jóval nagyobb súllyal – megjelentek ebben a tankönyvben. A 321. feladat minden korábbihoz képest példátlanul hosszú megszövegezésű, erős ideológiai töltetű lett, matematikailag ugyanakkor teljesen egyszerű: „Az 5 éves tervben igen sok szakképzett emberre van szükség. A felszabadulás előtt a 6–14 éves korú gyermekek jelentékeny része nem tudott iskolába járni, mert kenyeret kellett keresnie és az akkori rendszer nem is akarta azt, hogy a munkás és szegény-paraszt gyerekek továbbtanuljanak. Míg 1937-ben 1.096.048 tanuló járt általános iskolának megfelelő osztályokba, addig 1949-ben 1.202.608, 1950-ben 1.229.957 tanuló. Mennyivel több tanuló járt 1949-ben, 1950-ben általános iskolába, mint 1937-ben? Most a felszabadulás óta minden tanuló előtt nyitva áll minden pálya. Azért tanuljon tovább minden általános iskolás pajtás, mert a szocializmus építéséhez kitűnően képzett szakemberek, mérnökök, agronómusok, közgazdászok ezreire van szükség.” /321/ A könyvben gyakran szerepelt az efféle, a korszak újságjaira, plakátjaira, irodalmi műveire is olyannyira jellemző összevetés, a „régen” és „most”, azaz a „rossz” és a „jó” világ összevetése, együttes – ellentétként való – szerepeltetése. Nem csupán a két világháború közötti és a „szocialista” Magyarország viszonyainak ütköztetése jelent meg a tankönyvben, hanem a kapitalista és szocialista tábor összehasonlítása is, természetesen ez utóbbi javára. A számtanpéldákban felemlegetett adatok alaposan megtervezett szövegkörnyezetben szerepeltek, például: „Egy francia gyárban 360 munkás dolgozott. A gyártulajdonos a dolgozók harmadrészét elbocsátotta, mivel az amerikai iparcikkek beözönlése miatt nem tudta termékeit nagy haszonnal eladni. Hány munkás vált munkanélkülivé?” /112/ Ehhez a feladat-csohoz tartozik az alábbi is: „A háború alatt a fasiszták elrabolták a mezőgazdasági dolgozók állatait. A felszabadító szovjet katonák ezzel szemben egy járásban 672 lovat ajándékoztak a dolgozó

parasztoknak...” /181/ A Szovjetunió eszményi színben való beállítása másutt is szerepel a tankönyvben: „A felszabadító Szovjet Hadsereg 1945-ben egy faluban 494 kg lisztet osztott szét 13 szegény család között...” /180/ A „nagy szomszéd” népgazdasági eredményeinek is fontos helye volt a negyedik példatárban. A traktor-, teherautó, személygépkocsi, arató- és cséplőgép-gyártás adatainak emelkedése éppúgy szerepelt a feladványokban, mint a „Sztálingrádi csata” című szovjet filmet megtekintő magyar mozilátogatók számának alakulása.

Az úttörőélettel kapcsolatosan is megfogalmazásra került 13 példa. A korábbi évfolyamok feladataitól többnyire eltérően hosszasan került tárgyalásra a gyermekmozgalom számos jellegzetessége: a takarékoskodás, a jótékonykodás, az egymás iránti figyelemesség, a kisebbeknek történő ajándékozás. Meglepő a könyv 163. feladata, melyben 384 zászlócska 12 úttörő közötti elosztására irányul a kérdés. A végeredmény megmossolyogtató: fejenként 32 zászló (!).

A könyv több feladata emelte ki az olvasás fontosságát, a könyvtárlátogatók számának növekedését. A példák között megjelent a tudományos karrier igenlése, az értelmiségi lét pozitív megjelenítése. Olyan új nemzedék szerepelt a tankönyv lapjain, amelyiket a kor ideológusai képesnek tartották a társadalmi státuszváltásra, arra, hogy a gyerekek már nem (feltétlenül) a proletárdiktatúra munkásosztályát erősítik, hanem az értelmiségi réteget. „Egy családban az apa lakatos, az anya szövőnő, a fiú mérnök, a lány tanítónő...” /654/ kezdődött az egyik számtanpélda.

A negyedik osztályos gyerekek a fentebb felsorolt feladatok mellett a számolási műveletek gyakorlása során minduntalan találtak *katonai kifejezésekkel* és a „*békeharc*” jellemzőivel. „Népi hadseregünk 24 szakasza vonul ki gyakorlatra. Egy szakasz 39 ember. Hányan vonultak ki gyakorlatra?” /82/; „A honvédek céllövészetre mennek. (...) Hány honvéd vett részt a gyakorlaton, ha mindegyik 10 töltnyit használt el?” /469/; „Egy ágyú kilövésekor a fény felvillanásától a hang érkezéséig 12 másodperc telt el...” /444/; „Egy Koreába érkezett angol hadosztály létszáma 16450 katona volt. (...) 1245 megsebesült a koreai és a koreaiak segítségére érkezett kínai csapatokkal vívott küzdelemben...” /288/ stb. Szó esett még a tankönyv gazdag feladatgyűjtemény-részében *sztahanovista munkásokról* („Egy 25 m-es szőnyegért egy sztahanovista 2175,- Ft-ot fizetett. Mennyibe kerül ennek a szőnyegnek métere?” /669/), az *MDP-ről*, a *Szabad Nép* című lapól, az *egészségügy eredményeiről*, a *vasúthálózat bővüléséről*.

A könyv szöveges számtanpéldáinak egészéről megállapítható, hogy azok túlnyomó többsége matematikai értelemben véve meglehetősen könnyű volt, nem jelenthetett igazi kihívást a diákok többségének. A gyors feladatmegoldás viszont nyilvánvalóan időt hagyott a feladatokban foglalt *tartalmi kérdések* megbeszélésére, kapcsolódva a diákok egyéb forrásokból (például a tankönyvekben szereplő olvasmányok szövegéből) szerzett ismereteihez. Szembetűnő, hogy a korszak propaganda-szövegeivel ellentétben a négy könyv számtanpéldái között mindössze egyetlen egyszer szerepelt a „klerikális reakció” elleni küzdelem felemlgetése, és ritkán történik csak utalás katonai szervezetekre, hadi eseményekre. (Ez utóbbi téma más, felsőbb iskolák könyveiben nagyobb arányban megjelent. Szinte túlnyomó részt tett ki például a Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége által 1952-ben kiadott számtankönyvben, ahol a számolási egységet a *kézigránát*, a *töltény* vagy „az imperialisták elvetemült, sötét, gyilkos provokátorának” nevezett „Tito és bandája” „*határsértései*” jelentették. (28))

Összegzés

A fentiekben bemutatott alsó tagozatos tankönyvek 1956-ig változatlan utánnomással jelentek meg és kerültek forgalomba Magyarországon. Kisdíjak tíz- és tízezrei tanultak olvasni és számolni ezekből a kötetekből: mesék és maradandó értékű irodalmi alkotások

mellett átpolitizált, az ideológiai nevelést célzó szövegekkel ismerkedve, melyek gyakran látens módon szolgálták a „szocialista embertípus” kialakításának célját. Más típusú, újabb kutatások szükségesek ahhoz, hogy ezeknek a műveknek – és más tankönyveknek – a *pedagógiai* kiindulópontú vizsgálata is megtörténjen; elsősorban annak feltárása, hogy mennyiben feleltek meg e kötetek a gyermekek életkori sajátosságainak, érdeklődésének. Ez, az elsősorban *történeti jellegű* feltárás tehát korántsem tekinthető teljesnek és lezárt-nak, újabb források, módszerek és kutatási szempontok bővíthetik a korszak tankönyveinek és oktatásügyének megismerését. Annyi azonban már a kutatás jelenlegi szakaszában is látható, hogy a vizsgált tankönyvek – csakúgy, mint a történelem más korszakaiban és helyszínein – csakis a történeti-politikai-gazdasági jelenségek alapos megismerése után elemezhetőek eredményesen, lévén, hogy a bennük foglalt tartalmak az iskola, a gyermek szűkebb-tágabb környezetének jellegzetességeit tükrözik vissza.

Jegyzet

- (1) Ld. erről: Kéri Katalin (2002): Gyermekképzés az ötvenes évek első felében. *Iskolakultúra*, 3. 47–59.
- (2) Jelen tanulmány előzményeként említhető Kéri Katalin: *El reflejo de los cambios históricos del siglo XX en los libros de texto en Hungría* (Történelmi változások tükröződése a 20. századi magyarországi tankönyvekben) című előadása (ISCHE XXII. konferenciája, Alcalá de Henares, 2000. szeptember 7.), valamint Varga Attila: *Az 50-es évek ideológiai törekvéseinek megjelenése az 1950–1953 között kiadott „Első – Negyedik könyvünk” tankönyvsorozat számtanpéldáiban* című szakdolgozata (PTE, Pécs, 2001.).
- (3) *A magyarok krónikája*. (1996) (szerk.: Glatz Ferenc) Officina Nova, Budapest. 630.
- (4) Uo. 650.
- (5) i. m. 661.
- (6) Ld. erről: Kovács Éva – Pöcze Gábor (1988.: *Az állami iskolamonopólium kialakulása Magyarországon*. OPKM, Neveléstörténeti Füzetek 9. Budapest.
- (7) Ld. erről: *Köznevelés*, 1950. szeptember 17.
- (8) Kovács József (1952): A magyar közoktatás fejlődése a felszabadulás óta. In: *Pedagógiai Szemle*, 6., nov. – dec. 493. Kovács e ponton hivatkozott Jóború Magda: A köznevelés kérdéseiről hozott határozat második évfordulója című írására (*Köznevelés*, 1952/15.).
- (9) Kovács J. i. m. 495.
- (10) *1000 éves a magyar iskola*. (1996, szerk.: Balogh László) Korona K., Budapest. 111.
- (11) Rivesz, Sz. M.: A kommunista nevelés vezető szerepe az új ember egyéniségének kialakításában. *Pedagógiai Szemle*, 1951/1–2. 41. (A cikk eredetileg a Szovjetszkaja Pedagogika 1948/12-es számában jelent meg.)
- (12) Mészáros István (1989): *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Budapest – Dabasi Nyomda, Dabas. 127.
- (13) Uo. 130–132.
- (14) Uo. 132.
- (15) Kovács J. i. m. 497.
- (16) Mészáros I. i. m. 137.
- (17) Új csehszlovák tankönyvek. (1951) *Pedagógiai Szemle*, 1–2. szept.–dec. 150.
- (18) *Tájékoztató az általános iskolák számára kiadott Negyedik könyvünkhöz*. (1950) Egyetemi Nyomda, Budapest.
- (19) Acélos Szoszó. (1953) In: *Harmadik könyvünk*. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest. 68.
- (20) Kovács Éva (1987): Vezérekről, példaképekről gyermekeknek. *História*, 5–6. 41.
- (21) *Negyedik könyvünk*. (1952) Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest, 69.
- (22) Seres József (1953): A felszabadulás utáni magyar ifjúsági irodalom áttekintése és felhasználása az iskola oktató-nevelő munkájában. *Pedagógiai Szemle*, 1–2. jan.–apr. 117–133.
- (23) Uo. 123.
- (24) *Első könyvünk*. (1950) Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest.
- (25) A tanulmányban idézett feladatok eredeti sorszámát ferde zárójelben közöljük.
- (26) *Második könyvünk*. (1953) Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest.
- (27) Vág Ottó (1953): A tanító kézikönyve I–IV. (könyvismertetés) *Pedagógiai Szemle*, 1–2. 185.
- (28) *A számok világa*. (1952) Az MN Politikai Főcsoportfőnöksége, Budapest. 19.